

ОЛЕКСАНДР ПИЛИПОВИЧ КРИШТАЛЬ І КАНІВСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК (ДО СТОРІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО, ПРИРОДООХОРОНЦЯ, ПЕДАГОГА)

4 вересня 2008 р. минуло 100 років від дня народження одного із видатних діячів біологічної науки Олександра Пилиповича Криштала, життя і діяльність якого в значній мірі пов'язані із Канівським природним заповідником.

Народився майбутній вчений в сім'ї залізничника 4 вересня 1908 р. на станції Слєпцовська Північно-Кавказької залізниці, але все свідоме його життя пройшло в Україні.

Зацікавлення науковою діяльністю прийшло до О.П. Криштала досить рано: уже в 1927 р. працював на Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції, у 1931 р. – інструктором по боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських рослин Білоцерківської дослідної станції.¹

Як науковець, О.П. Кришталь сформувався у Київському університеті. Спочатку студентські роки (1929–1935), а згодом аспірантура (1935–1937 рр.) давали можливість спілкуватися із корифеями біологічної науки, переймати досвід наукової роботи.

Перші серйозні ентомологічні дослідження О.П. Кришталь здійснив саме на теренах заповідників: Дніпрової заплави “Конча-Заспа” (у 1932–1934 рр.) та Середньодніпровського (у 1934–1936 рр.). Це визначило напрямки його подальшої діяльності у науці, виокремило Середнє Придніпров'я як пріоритетну сферу досліджень.

Ще на початку 1930-х рр. науковий потенціал молодого співробітника заповідника закріпив ініціатор екологічних досліджень В.В. Станчинський. Професор на той час очолював відділ заповідників в системі Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук Народного Комісаріату Земельних справ. Він намагався пропагувати свої ідеї серед колег-науковців. В.В. Станчинський у листі від 10 травня 1932 р. до О.П. Криштала наголошував на комплексному підході до наукових досліджень, радив використати створений ним прилад

– біоценометр, а для ознайомлення з методикою його роботи – побувати в заповіднику “Асканія-Нова” (Чорна, 2005). Напевно, пізніше це листування спричинило до того, що, під час першого арешту В.В. Станчинського

прізвище Криштала фігурувало в заповіднику “Конча-Заспа” як агента шпигунської мережі, створеної професором на базі природних заповідників². На щастя, репресії обминули молодого вченого.

У заповіднику “Конча-Заспа”, а згодом Середньодніпровському, О.П. Кришталь розпочав багаторічні дослідження ентомофауни ґрунту та підстилки Середнього Придніпров'я. Його стаття “До вивчення фауни луків долини Дніпра” ввійшла до першого “Збірника праць Середньодніпровського державного заповідника” (Зб. праць..., 1937).

У другій половині 1930-х рр. керівництво Київського університету активно займалося пошуками бази практики для студентів природничих факультетів. Найбільш вдало для цієї мети підходив Середньодні-

провський заповідник, де, ще за висловом його засновника – геолога В.В. Різниченка, “всі природні і культурні та культурно-історичні умовини ... немовби навмисно збіглися...” (Т. Шевч. Док. і мат...1963).

Доленосною подією для розвитку природного заповідника на Канівських горах стала Постанова Ради Народних Комісарів УРСР за № 668 від 29 червня 1939 р., відповідно до якої Середньодніпровський заповідник був переданий Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка. Так виник Канівський біогеографічний заповідник – навчальна база Університету. До його дослідження тепер стали систематично залучатися найкращі університетські наукові сили: біологи, геологи та географи. Університет надавав важливого значення розвитку своєї бази, тому директором заповідника призначили старшого викладача кафедри зоології безхребетних О.П. Криштала, уже відомого науковця,

¹ Личний листок по учету кадрів Криштала А.Ф. - 3 архіву родини О.П. Криштала

² Галузевий державний архів Служби безпеки України. - Ф. 6. Оп. 1. Спр. 44346. Том. 1. Арк. 54-57.

В.Г. Долін, З.Ф. Ключко і О.П. Кришталь на о. Заріччя, 1950-ті рр. Фото з архіву З.Ф. Ключко.

до того ж прекрасно обізнаного зі специфікою діяльності природних заповідників. На цій посаді він працював з 1 вересня 1939 р. по 17 червня 1940 р. О.П. Кришталь за короткий час поживав наукову роботу, створив необхідні умови для проходження студентами навчальної практики.

Війна наклала свій відбиток і на долю молодого вченого. Із червня 1941 р. він перебував в районі бойових дій Південно-Західного фронту. Маючи біологічну освіту, працював санітаром у військово-польовому госпіталі, лаборантом у санепідзагоні. В травні 1942 р. – полон, більше року прийшлося витримати нелюдські умови концтаборів Умані, Рівного, Німеччини¹.

Після визволення, в 1944 р. знову працює в стінах рідного Університету, але уже в січні 1945 р. доценту О.П. Кришталю доручено керувати відбудовою та налагодженням діяльності понищеної окупантами бази практики студентів – Канівського біогеографічного заповідника.

На посаді директора заповідника Олександр Пилипович Кришталь працював до 20 лютого 1948 р., одночасно займаючись викладацькою діяльністю на біофаці КДУ. Йому вдалося швидко налагодити природоохоронну та наукову роботу. Уже в 1947 р., незважаючи на важкий повоєнний час, вийшло чотири випуски збірника праць Канівського біогеографічного заповідника.

В історії Канівського природного заповідника було немало трагічних сторінок. У такі важкі часи О.П. Кришталь шукав можливість допомогти рідній приро-

доохоронній установі. Зокрема, у 1948 р., коли в біологічній науці верх отримали “лисенківці”, він неодноразово виступав на захист заповідника. Так, 6 вересня 1948 р., на об’єднаному засіданні Вченої ради біологічного, географічного та геолого-грунтознавчого факультетів Університету піддавалася різкому засудженню наукова діяльність ряду учених, висувалися звинувачення відірваності від практичних завдань народного господарства. Доцент О.П. Кришталь став на захист Канівського заповідника. У своєму виступі він підкреслював його унікальність, доказував, як геологи, географи і біологи Університету можуть використовувати заповідник для наукових досліджень, що мали б велике значення і для народного господарства. Вчений говорив: “Ми можемо розгорнути корисну і цікаву роботу, в якій може прийняти участь багато кафедр... Чи повинні ми шукати іншу базу. Ми повинні дбати про свою базу” (Чорна, Чорний, 2002).

Незважаючи на ліквідацію заповідника у 1951 р., Університет не втрачав надію на його відновлення. Щороку організовувалися наукові експедиції до Канева. У 1956 р. на базі колишнього заповідника розпочала роботу лабораторія арахноентомології, пізніше реорганізована у лабораторію екології та токсикології. Завідував лабораторією О.В. Вікторов-Набоков, а наукове керівництво здійснював О.П. Кришталь. Пізніше значна частина співробітників лабораторії ввійшли до складу Вченої ради біофази, створеної відповідно до наказу ректора у 1963 р. для керівництва науково-дослідною та учбовою роботою на чолі із проф. О.П. Криштальем. Олександр Пилипович приймав активну участь у роботі різних комісій, створених Університетом із

¹ Личный листок по учету кадров Криштала А.Ф. - 3 архіву родини О.П. Криштала

Засідання лабораторії арахноентомології, м. Київ, 1960-ті рр. Фото з наукового архіву Зоомузею Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

провідних науковців біологічного, географічного, геологічного та історико-філософського факультетів для ефективної діяльності Канівської біобазис, при цьому одночасно був головою трьох: По складанню “Положення” біобазис; По вирішенню питання про створення природного музею; Налагодження науково-дослідної роботи.

Таким чином, не переривалися наукові дослідження тернів заповідника, вчені ревно спостерігали, щоб господарська діяльність, яку держава вимагала здійснювати, суттєво не зашкодила лісовим масивам колишнього заповідника. І зусилля науковців, Університету та громадських організацій увінчалися успіхом, коли, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 12 листопада 1968 р. № 568, на карті України знову з’явився Канівський заповідник.

У 1971 р., відповідно до розпорядження ректора Київського університету, лабораторія екології і токсикології, колектив якої налічував до 30 осіб, перебазувалася до Києва. Керівництво нею продовжував здійснювати проф. О.П. Кришталь. Не одне покоління вчених зростало, набираючись мудрості у свого вчителя – О.П. Криштала. У нього вони навчалися любові до природи, цілеспрямованості у здійсненні наукових досліджень.

Співробітники лабораторії згодом стали відомими вченими: Ігор Андрійович Акімов, член-кореспондент НАН України, професор, доктор біологічних наук, нині директор Інституту зоології НАН України ім. І.І. Шмальгаузена; Галина Йосипівна Щербак – професор, доктор біологічних наук, лауреат Державної премії України, автор багатьох монографій і підручників, тривалий час працювала в системі Академії Наук, згодом

завідувала кафедрою зоології Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка; Леонід Іванович Францевич – член-кореспондент НАН України, профе-

О.П. Кришталь, 1950-ті рр. Фото з архіву І.О. Левченка.

сор, доктор біологічних наук; Володимир Гдаліч Долін – член-кореспондент НАН України, професор, доктор біологічних наук; кандидати біологічних наук Зінаїда Сергіївна Донець, Надія Григорівна Дашкіна, Іван Олександрович Левченко, Діна Борисівна Царичкова та інші.

Нині колишні колеги та учні О.П. Криштала, згадуючи свого вчителя, відзначають його гостроту розуму, цілеспрямованість науковця, надзвичайні організаційські здібності. Завжди врівноважений, спокійний, не підвищуючи голосу, він умів, задля справи, бути наполегливим і добиватися результату. Сам же і жартував: “Якщо виженуть у одні двері, то зайду в інші”.

Разом з тим, усі, кого звела з ним доля, відзначали його надзвичайну людяність. Так, професор Галина Йосипівна Щербак із вдячністю згадує, як Олександр Пилипович запропонував їй роботу в лабораторії арахноентомології в той час, коли їй, випускниці біофаку (дружині репресованого), “не знайшлося” місця на кафедрі. О.П. Кришталь вмів підтримував обдаровану молодь і ніколи не заперечував, коли учні покидали його, обираючи власний шлях у науці.

О.П. Кришталь доклав чимало сил для розвитку еколого-фауністичного напрямку в ентомології. Ним опубліковано більше 160 наукових праць, в тому числі – 7 монографій та підручників. Вивчав шкідників сільськогосподарства та лісу, ця робота завершилася трьохтомною монографією, за яку у 1976 р. був удостоєний Державної премії УРСР¹.

Завдяки О.П. Кришталю, у Канівському заповіднику почали здійснюватися систематичні ентомологічні наукові дослідження. Йому, зокрема, належить першість у дослідженні видового складу багатоніжок заповідника. Цей напрямок продовжують розвивати нинішні співробітники заповідника. Із числа учнів О.П. Криштала – дослідники попелиць заповідника, жуків-дротянок, перетинчастокрилих комах, двокрилих, лускокрилих, гамазових кліщів тощо (Вервес, Ключко, 1993).

Прослідковуючи історію становлення і розвитку Канівського природного заповідника, можна з впевнен-

істю сказати, що його доля як природоохоронної установи була тісно переплетена із життям та діяльністю великої людини і науковця – Олександра Пилиповича Криштала.

Ми висловлюємо щирі подяки дружині О.П. Криштала Глобовій Наталії Дмитрівні та сину – академіку Олегу Олександровичу Кришталю за надані Канівському природному заповіднику копії документів О.П. Криштала; колишнім колегам і учням О.П. Криштала Зої Федорівні Ключко, Вірі Павлівні Коваль, Івану Олександровичу Левченку за фотографії із особистого архіву; співробітнику Зоологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколі Миколайовичу Біляшівському та співробітнику Українського центру культури „Музей Івана Гончара” Катерині Андріївні Міщенко за збір та підготовку до друку фотографій. Особлива подяка завідувачі Зоологічним музеєм Київського національного університету імені Тараса Шевченка Жанні Василівні Розорі за сприяння у роботі.

Література

- Вервес Ю.Г., Ключко З.Ф. (1993): Роль О.П. Криштала у створенні Канівського заповідника та вивченні членистоногих Середнього Придніпров'я. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні (Мат-ли конфер., вересень 1993 р., м. Канів). 16-19.
- Збірник праць Середньодніпровського державного заповідника. Випуск 1 / Відповідальний редактор Г.С. Семенов. Київ-Полтава, 1937. 1-181.
- Тарас Шевченко. Документи і матеріали 1814-1963. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 305-306.
- Чорна Л.О., Чорний М.Г. (2002): Канівський природний заповідник: шлях за 80 років. - Запов. справа в Україні. 8 (2): 88.
- Чорна Л.О. (2005): Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20-30 рр. XX ст. - Запов. справа в Україні. 11 (1): 68.

Л.О. Чорна, М.Г. Чорний

¹ Александр Филиппович Крышталь (1985). Вестник зоологии. 3: 86.